

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԼԻԲԵՐՈՒՆԻ ԲԵՐԳ—ՔՈՂԱՔԻ ՊԵՏԻՈՒԹԻՒՆ: Գրեց Մտղզարիտ Խորաշէլեան:

Լարակարմ, լայն ուրծալ, նկարագարդ, էջ 200: Երևան, 1971:

Արտատահմանի մէջ քիչեր միայն գիտեն որ Յորհ. Հայաստանի մէջ ունինք մեծապէս կարող բազմաթիւ Հայ գրադիտուհներ, որոնք հեղինակած են շատ արժէքաւոր հատորներ «Մարտադիտութեան», միջնագարեան եւ անկէ վերջի տաղաշարութեան, մանր արուեստներու եւ արհեստագործական միութեանց մասին, որոնցմէ այս առթիւ կ'ուզեմ յիշել զոնէ մէկ քանին: Տիկին Շուշանիկ Նազարեան («Պաղտատար Դպր», «Պետրոս Ղափանցի» եւայլն), Տիկին Արմենուհի Սարգսեան («Կոստանդին Երզնկացի», «Յովհաննէս Երզնկացի» եւայլն), Տիկին Վաղինթինա Արարահամեան («Արհեստները Հայաստանում», «Հայ Համարութիւններ» եւայլն), Տիկին Սերիկ Դաթեան («Հայկական ժաննակ»), Տիկին Լիւիսեան (Հայկական պարերու մասին), Տիկին Եւդիմէ Մուշեղեան («Հայերէն արձանագործութեամբ առարկաներ»), եւ ուրիշներ՝ որոնց աշխատութիւնները կատարուած են սրտմտաւոր համբերութեամբ, մեծ խղճմտանքով, նուիրմամբ: Այդ աշխատութիւնները համեմատելով այլ գրողներու կողմէ նման նիւթերու մասին կատարուած հեղինակութեանց հետ, իզական աշխատութիւնները աւելի արժէքաւոր կը դռնեն:

Վերոյիշեալ կին գրողներուն շարքին իր կարեւոր տնդը ունի Մարգարիտ Խորաշէլեան, որուն վերջին հատոր՝ «Էրեբունի Բերդ—Քաղաքի Պատմութիւն», հոս գրախօսելու հաճոյքը ունիմ: 1971ին հրատարակուած այս արժէքաւոր աշխատութիւնը ինծի ծանօթ չէր մինչեւ վերջերս, երբ հաճելի անակնկալով մը Երևանէն ստացայ հատորը:

Մի գուցէ Տիկին Խորաշէլեան ներկայ աշխատութիւնը պատրաստած է նման գործերու շատ պատշաճ ժամկալութեամբ, աշխատութեան ոճ մը՝ որ այնքան յաջող եւ օգտակար կերպով մշակած է յուրջ եւ արժէքաւոր գիտնական Կարօ Ղափաղարեանը իր ամենակարեւոր ուսումնասիրութիւններուն մէջ: Տիկին Խորաշէլեանի աշխատելու այս ձեւը որով մշակուած նիւթը կը ներկայացուի, նման նիւթերու մասին փոսահութիւն ներշնչող ձեւ մըն է՝ որ ժամանակին կը գործածէր անդլիացի հանրածանօթ եղիպտացէտ Ֆլինդըրս Պիտրի: Տիկին Խորաշէլեան կը զբէ կռիկի, առանց աւելորդ արանութեան, եւ որով գրածը կ'ըլլայ փոսահելի եւ բմրանելի:

Էջ 3ով կը սկսի շահեկան «Նախարան»ը, կարճ ու մեկին «Մարտադիտութեամբ», մեկ բերելու 1950ին Էրեբունի (Արին—բերդ) գիւտին: Ընդունելի կերպով կը ժխտէ Երիւանի (Մ. Վ. Նիկոլայի) երեւման նոյնութիւնը եւ բնդունելի կ'ընէ Էրեբունի—Երեւան, էջ 8ով սկսելով արձանագրական իր տուեալներով, հասնելով համոզիչ կգրակացութեան:

Էջ 16 կը սկսի «Երևանի հարթութեան միաւորման շուրջ», այնինքն այդ երկրամասին գրաւման եւ Էրեբունիի հիմնադրութեան մասին:

Հատորին երկրորդ մասով կը տրուի «Արին—բերդի նախաուրարական մշակոյթի հարցը» (էջ 21), որ դեռ չէ ապացուցուած: Ուրարտական մշակոյթին «Շինարուեալ» շահեկան է: Առաջնորդութեամբ գիտնական Ղափաղարեանին, անոր տուած արժէքաւոր ծանօթութիւններով զբեթէ կէս օր մը

թափառեցանք էրեբունիի հոյակապ շէնքերուն աւերակներուն մէջ: Իսրայէլ-եան ձեռնհասօրէն կը նկարագրէ եւ կ'արժեքաւորէ այդ շինութիւնները: «Ուրարտացիները շինարարական, կը գրէ Իսրայէլեան, գերիշխող սիւնաշար սրբարարացիները շինարարական, կը գրէ Իսրայէլեան, մանրանկարչական բաները, կամարակապ մուտքերն ու սրմանախորշերը, մանրանկարչական մասնաւորապէս սրմանկարչութեան մէջ, քարակոփական բարձր վարպետութիւնն ու այլ բնորոշ գծեր չէր կարող չժառանգել մասամբ ուրարտացիների հիմքի վրայ ու նոյն երկրամասում կազմաւորուող եւ անմիջական յաջորդ՝ Հայ Ժողովուրդը» (էջ 47): Միակ դիտողութիւնս, արդեօք կայ որեւէ հիմնական սրտաճառ շինողներու որ Հայերը ուրարտացիներն իսկ են:

Էջ 49-ով կը արտի «էրեբունցիների սրմանկարչական արուեստը»: Իսրայէլեանի տեսութիւնները եւ եղբակացութիւնները էրեբունիի սրմանկարչութեան մասին բնորոշաբար ընդունելի են: Ըստ երևոյթի զարդ չէ դանուած «ամբողջական» սրմանկարի սրելէ նմոյշ, որպէս կը գտնենք հնագոյն Հայ քրիստոնէական սրմանկարչութեան մէջ: Ինչ որ հասած է կ'երեւի ոճաւորուած զարդանկարչութեան գոտիաձեւ, կրկնուած դժաձեւերով, ծաղկումներ են «նոս» (բեղմնաւորութեան), կենաց ծառի, «աշտարակի» (դահլերտութեան շէնք), առիւծի (Սաղի, հօրութեան), ցուլի (Թեյշեայ), ձիւ (Շիւնի) եւն, որոնց յարաւել կրկնութիւնը գուցէ «յախտնականութեան» նշան է: Սրմանկարչութեան զարգացման շրջաններէն աւելի ինչ որ կ'ըստ կը հետաքրքրէ, սրմանկարչութեան բնականութեան մէջ իսկ յայտնուած գծերու, արտայայտուելու բացառիկ կարողութիւնը եւ տաղանդն է էրեբունիի սրմանկարչին: Օրինակ, նկար 61 «առիւծի ոտքեր» բնական մէջ սրմանկարչի ցոյց կու տայ առիւծին ուժն ու վեհութիւնը այնպիսի սուսմանաւորուած պարզութեամբ, որ անկարելի է չհիշանալ:

Էջ 67, «էրեբունցիների պաշտամունքը»: Իսրայէլեան խօսելով քոջ ծառի պատուանդանին մասին, որ այժմ կը գտնուի Երեւանի թանգարանը, կ'ըսէ որ պէտք է իրը պատուանդան ծառայած բլրայ «նուիրական եղջիւր» (էջ 70): Անշուշտ իրաւացի է եղած ենթադրութիւնը: Ուրարտացիները գործածած են «նուիրական եղջիւր», ինչպէս որ պեղումներէն հանուած արծաթ եղջիւրներ ցոյց կու տան: 1897էն առաջ Երզնկա գտնուեցաւ նման գեղեցիկ «նուիրական եղջիւր» մը (Ռիւզոն) որ 1897էն ի վեր Բրիտանական թանգարանը կը պահուի: Հատ մըն ալ գտնուեցաւ դարձեալ Հայաստան եւ ներկայացուեցաւ «Les Arts»-ի մէջ (Յունուար 1902, էջ 18): Երեւան վերջին ուղեւորութեան էրեբունի նորաշէն թանգարանին տնօրէնը ինծի եւ Պրոֆ. Կարօ Ղաֆազարեանին ցոյց տուաւ պեղումներէն գտնուած «նուիրական եղջիւր»ներ, արծաթեայ, խիստ գեղեցիկ, որոնք աւերակին մէջ ճգնուած էին: Ասոնք անշուշտ իրենց ճգնուած վիճակին մէջ պէտք է ցոյց տրուին, որոնց տարիներ պէտք է ցուցադրուին նոր շինուած ամբողջական «նուիրական եղջիւր»ներ, հարեւրման պեղումներէն գտնուածներուն:

Իրաւացի են իր եղբակացութիւնները Իսրայէլեանի մասին: Հայաստանին է նոյնիսկ որ Արգիշթի Ասաղին ոչ միայն սրտեղբայրով գրաւեց այս հողամասը, այլեւ տեղական բնակչութեան մեծագոյն մասին աջակցութեամբ, որոնց բնիկ աստուածն էր Իսրայէլ. որուն համար կոտորուեցաւ տաճարը:

«Արհեստագործութիւնը էրեբունիում» կը սկսի էջ 80-ով: Իսրայէլեան կը խօսի իրենց գործութեան մասին: Նշանակալից է եղջիւրաձեւ գուռի, գլխաւոր գիծերուն մէջ նման վերայիւնալ «նուիրական եղջիւր»-գուռիներուն,

արծաթեայ, որոնց մասին վերը յիշեցինք: Արդարեւ «գաւաթը մեզ յայտնի տարատական խեցեղէնում եղակի իրերից է» (էջ 83): Թէեւ անսովոր չեն արծաթեաները, որոնքմէլ գտնէ 5 հատ մը գտնուած է ցարդ: Գալով մետաղագործութեան, էրերունի տեղակներուն մէջ ցարդ գտնուած մետաղեայ իրերը քիչ են եւ աննշան: Ասով կը հաստատուի այդ իրերուն այլուր տարուած ըլլալը, օրինակ Կարմիր Բլուր, ուր գտնուած են էրերունի մետաղեայ կարեւորագոյն իրերը: Որքան ալ որ կարեւոր մետաղագործական աշխատանքի եւ գործիքներու մնացորդներ չեն գտնուած հոն, սակայն չէ կարելի կտակածիլ որ հոն գոյութիւն ունեցած է մետաղագործութիւն, նոյնիսկ ոսկերչութիւն: Կան նաեւ շահեկան մնացորդներ քարակոյտութեան, կնքաքարի եւ այլ փորագրութեանց: «Մեհենապրեր»ու մասին վերջնական եզրակացութիւն կը պակսի: Ինչպէս այլուր, հաւանաբար պատկերագրութիւնը (Հիւրօզլիֆ) եղած ըլլալու է հնագոյն գրածներ, որ տեղի տուած է սեպագրութեան: Եւ սակայն սեպագրութեան տարածումէն վերջ ալ պատկերագրութիւնը (մեհենապրութիւն) գործածական մնաց կարասներու, ամաններու վրայ, եւ եթէ աւելի ուշ ժամանակ աւելի յաճախողէս են, պատճառը անոնց «պաղտնագրութիւն» ըլլալն է, ճիշդ այնպէս որ քրիստոնէութեան ընթացքին դեռ պահուեցան հայերէն ձեռագիրներու մէջ:

Շահեկան է վերջին դուրը, էջ 104-117, «Վաղ հայկական մշակոյթը եւ կեանքի անընդհատութիւնը էրերունիում»: Գործը կ'աւարտի Տիկին Իսրայէլեանի սա եզրակացութեամբ. «Ստացուած է այսպէս՝ արշաւեցին սկիւթացիք եւ մեղացիք, բայց երկրի տէր դարձան հայերը» (էջ 117): Եթէ այդ այդպէս է, արդեօք ուրիշ՞ եկան հայերը... եւ եթէ եկողներ են հայերը, ինչպէ՞ս անոնք կրցան դարձ մը նուազ ժամանակամիջոցի մէջ վճռակ Սկիւթացիները, իւրացնել «Ուրարտացիներ»ը եւ կողմել Հայաստան...: Իսրայէլեան կը պնդէ. «Մեզ աւելի հաւանական է թուում, որ մարերի հետ միասին, հայկական ցեղային միաւորումն է հենց, որ տեղում հղորանալով փոխարինում է ուրարտացոյց» (էջ 117): Եթէ այդպէս է, ուրեմն հրաշք է պատահած, այսինքն մեր թուականէն առաջ Լ դարէն է դարու աննշան ժամանակի մէջ ոչ միայն «հայկական ցեղային միաւորումը» կրցեր է յաղթել «ուրարտացիներու», նուաճել ու զսպել ռազմունակ դարաւոր պետութիւն մը որ քիչ առաջ էրերունի նման հոյակապ բերդեր կրնար կառուցանել: Ո՛չ միայն նուաճել ու զսպել, այլեւ դայն դար մը ժամանակէ նուազ ժամանակի մէջ լուծել, իւրացնել, հայացնել եւ անոնց հետ նաեւ Մարերը...: Հեշտ է բռնել «այլ հենց հայերին, որոնք չուտով նոյն սահմաններում (աշխարհագրական), հիմնականում ուրարտական-հայկական էթնիկական հիմքի վրայ, կազմում են հայ էթնոսը» (էջ 117): Նախ հարցնենք. «Էս'ւ, այժմ գիտենք «ուրարտական» էթնիկան, սակայն ո՞րն է «հայկական» էթնիկան: Ինչո՞վ կը տարբերին: Եւ երբ ուրարտականը այնքան հին, ամուր, արդէն պետականացած էր, ինչպէ՞ս կրնար կրնուիլ, իւրացուիլ՝ կազմելու համար «հայ էթնոս»ը... եւ այն ալ դարու մը սահմանափակ ժամանակաշրջանին մէջ»: Ըստ իս, ուրարտագէտները պէտք է աւելի իրապաշտ ըլլան՝ մեզ տգէտներս եւ զույգ ինքզինքնին ալ հաստատ կերպով համոզելու համար:

Տիկին Մարգարիտ Իսրայէլեանի այս խօստ արժէքաւոր գործը կ'աւարտի ուսերէն եւ անդերէն ամփոփումներով: Աշխատութեան անփոխարինելի մասը «Յուշերում»ն է, ուր կը ներկայացունի սեպագիր արձանագրու-

թիւները իրենց բնագրով, թարգմանութեամբ, ծանօթագրութեամբ եւ վերջին ալ ուրարտական բառացանկով մը:

Կրկին եւ կրկին շնորհապարտ ենք Մարգարիտ Խորայէլեանի՝ իր աշխատաշխատ եւ բնութիւն երկատիրութեան համար, եւ մագիկէնք որ շարունակէ նորանոր նուաճումներ աշխուզելով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԻՏԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ (Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները):
Պրակ Բ. Հ. Ա. Մարտիրոսեան եւ Հ. Ռ. Խորայէլեան: Քառածալ, լարակալմ, նկարազարդ էջ 66 եւ 332 արտահանութիւններ: Երեւան, 1971:

Հետզհետէ Հայաստանի «Ժայռապատկերներ» իրենց արժանի ու շագթութիւնը կը գտնեն ոչ միայն հայկական գիտնական շրջանակներու մէջ, այլ նաեւ միջազգային կերպով:

Դեռ 1931ին Երեւան այցելութեան, նուիրեալ բարձրագոյն գիտնական՝ Աշխարհբէկ Քալանթարը մեծ ոգևորութեամբ երկար կը խօսէր ու կը նկարագրէր ինծի ժայռապատկերներուն մասին: Ինծի ցայց կու տար զրպանի տեսարաններու մէջ իր բրած բազմաթիւ արտադրումները: Ի՞նչ եղան մաստաղաւոր գիտնականին մեծ ֆանքերով հաւաքած նիւթերը՝ իր եղերական մասէն վերջ:

Մարտիրոսեան եւ Խորայէլեան էջ հինգով կը սկսին ներկայացնել «Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները»: Կրտսի որ «մեծագոյն մասը ուսումնասիրուել է 1966—1967 թուականների ընթացքում՝ ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի արչաւաճման ֆանքերով»:

Կենդանի լեզուով՝ մեզի կը արտի ժայռապատկերներուն սկզբնական պատմութիւնը, թէ եւ ցաւալիօրէն անտեղի օտարածին անհարգաւոր բռնութիւնը լեզուն երբեմն կ'աղաւաղեն:

Էջ 7, ա սիւն, կ'ըսուի որ «Ժայռապատկերների այժմ յայտնի 56 հիմնական խմբեր տարածուած են Գեղամայ շղթայի լեռնազանգուաթների մօտ, 120—130 քառակուսի կիլոմետր ընդհանուր տարածութեան եւ 2000—3000 մետր բարձրութեան վրայ»: Ժայռապատկերները խորունկ չեն փորուած, հազիւ 5—10 հազարերորդամետր խորունկ եւ 25էն 35 հարիւրերորդամետր մեծ:

Արդարեւ նշանակալից է որ համեմատաբար այդքան փոքր երկրամասի մը մէջ կեդրոնացած են ժայռապատկերները: Բան մը որ ինքնին կը հաստատէ բնութեալ նուիրական սրտաման տեղի ըլլալը այն հոգամասին՝ որ այդ ժայռապատկերները կեդրոնացած են: Նամանուանդ ալ աւելի կը հաստատէ այն տեսութիւնը որ այդ «Ժայռապատկերներ» աւելի պատկերազարդութիւններ էին, արձանացնելու ինչ որ կարեւոր կը սեպուէր պահել:

Շահեկան է որ ժայռապատկերները կ'արձանագրեն զոյգութիւնը ամենահնագոյն դարերուն բազմազան կենդանիներու՝ որոնք այժմ այլևս զոյգութիւն չունին Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Ժայռապատկերները մեծագոյն մասամբ ունին զեղարուեստական բարձր արժէք իրենց արտաբնական հանդամանքով: Զարմանալիօրէն ժուժկալ զծերով ոչ միայն հարազատօրէն կը ներկայացնեն իրենց պատկերացումը, այլ նաեւ այդ կ'ընեն տիրապետուած արուեստի զեղեցիկութեամբ: Ուժեղ զը-

ձերով կը շեշտուին կարեւորագոյն մանրամասնութիւնները, կենդանիներու, խոշոուններու եւայլն, եւ կը խտացուին զարմանալի ճշգրտեամբ թէ՛ շարժում եւ թէ՛ պատահար:

Անտարակոյս եղական չեն Գեղամայ ժայռապատկերները եւ մեծ անբնշտութիւն ունին միջազգային ծառայով նախաժողովային նման պծազրական արտայայտութեանց հետ: Անշուշտ զեռ կանուխ է վերջնական սահմանումներու համար: Ժայռապատկերներուն վերբուծումը եւ անոնց իսկական մեկնութիւնը բնական է զեռ ենթազրական վիճակի մէջ է: Սակայն այս հրատարակութեան նման մեծարժէք ներկայացումներ մեծապէս կը նպաստաւորեն անոնց գիտական լուծումը:

Աւելցնենք որ իրապէս զարմանալի է նմանութիւնը ժայռապատկերներուն եւ ուրարտական կոշուած հայտնուեալին ինչ ինչ արտայայտութեանց մէջ:

Հնարաւորութիւն չունինք այս նկ սխեմներուն մէջ ծանրանալու հատորին մէջ արծարծուած տեսութեանց, բացատրութեանց, համեմատութեանց: Սակայն խորհուրդ կու տանք մեր ընթերցողներուն տեսնելու եւ կարգալու այս հատորը՝ որմէ անտարակոյս իրական մայելք մը պիտի ստանան, եթէ նոյն իսկ շատ մը հարցերու զոհացում չստանան:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՆՈՒՆ ԶՐՈՒՅԱԳՐԻ: Հրատարակեց եւ քարգմանեց ռուսերէնի

Ի. Զ. Գարրինեան—Մեյիքեան: Լարակազմ, փոքր ուրաձալ, էջ 240: Երևան, 1971:

Կարծեցեալ «Պատմութիւն Շապհոյ Բաղրատունւոյ» (հրատարակուած Գարուստ Տէր-Մկրտչեանէ եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսէսեանէ, էջմիածին, 1921) գործն է որ այժմ «Անանուն Զրուցադրի Պատմութիւն» խորագրով Հայաստանի ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւնը կը հրատարակէ ռուսերէն թարգմանութեամբ, տալով հայերէն բնագիրը եւ դիմացի էջին վրայ ալ ռուսերէնը:

Յաւալիօրէն ռուսերէնի անդիտութիւնն ինծի կ'արգիլէ զբախօսել հատորին սկիզբի 36 էջերը զբաւոյ ներածութիւնը, զոր թարգմանիչ—հրատարակիչ Ի. Գարրինեան—Մեյիքեան կու տայ: Սակայն նկատի առնելով հայերէն «Ամփոփում»-ը որ կը տրուի էջ 196—205, կը տեսնենք որ հոն նոր բան մը չբացւիր վերստին հրատարակուած եւ ռուսերէնի թարգմանուած այս գործին մասին:

Շապուհ Բաղրատունիի կարծեցեալ այս պատմութիւնը բառին բուն իմաստով պատմա—ժամանակագրական աշխատութիւն մը չէ, այլ հաւաքածոյ մը զանազան մանրամասնութիւններու, բոլորն ալ մեծարժէք՝ որովհետեւ նախ ցոյց կու տան պատմական հիմք եւ յետոյ ժամանակի ժողովրդական աշխարհահայեացքը նկարագրուած զէպքերուն վերաբերմամբ:

Գարրինեան—Մեյիքեան իր գործին կցած է ծանօթութեան երկար շարք մը, նոյնպէս ռուսերէն:

Նկատելի որ գործին խմբագիր նշանակուած է ողբացեալ բարեկամ՝ անյուզական Կարօ Մեյիքեան—Օհանջանեանը, հաւանաբար իր վերջին նպաստը մեր պատմագրութեան:

Թեմք երախտապարտ ենք Մաշտոցի Անուան Մատենադարանին որ հը-

բառարակած է երկրորդ անգամ այս գործը, բանի որ 1921ի էջմիածնայ հրատարակութիւնը այժմ հաղուստիւ է եւ շատերուն անձատշխիւ։ Այսպէսով հետաքրքիր ընթերցողներուն կը տրուի շահեկան եւ արժէքատուր գործ մը, որ իր վիպական ոճով եւ գրեթէ ժողովրդական լեզուով հաճելի է ընթերցանութեան։

Իմ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ ալ կայ նոսրայլը, երկսիւն գրչութեամբ ձեռագրէ մը հանուած ութը թերթերէ պրակ մը, որ 1937ին հանդուցեալ Հայկ Աճէմեան Թաւրիզ ինծի նուիրեց։ Պրակը կը պարունակէ պակասուոր մասեր պատմութեան Մուհամէտի, Հերակլի, Մահմէտ Ոստիկանի եւ Սահակ կաթողիկոսի, տարբեր շարադրանքով «Անանուն Զրուցարի Պատմութեան», նոյն՝ գրեթէ ժողովրդական լեզուով՝ վիպարար պատմուած, որը կը յուսամ հուսով այս էջերուն մէջ հրատարակել։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

